

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ“

Гр. Пловдив, ул. „Цар Асен“ № 24, <https://uni-plovdiv.bg/>

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ ИЛИЕВ

ОСНОВНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ

В БЪЛГАРСКИТЕ КОНСТИТУЦИИ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за придобиване на
образователна и научна степен „доктор“

област на висше образование: 3. „Социални, стопански и правни науки“
професионално направление: 3.6. „Право“ докторска програма „Конституционно
право“

Научен ръководител: доц. д-р Христо Паунов

Пловдив

2025

Докторантът е зачислен в редовна форма на обучение по докторска програма „Конституционно право“ от професионално направление: 3.6. „Право“, област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки, със Заповед № РД-21-263/ 10.02.2023 г. на ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, считано от 01.03.2023 г. Научен ръководител на докторанта е доц. д-р Христо Паунов. Темата на дисертационния труд е „Основни задължения на гражданите в българските конституции“. Със Заповед № РД-22-1992/20.10.2025 г. на ректора на ПУ „Паисий Хилендарски“ докторантът е отчислен с право на защита, а със Заповед от 2025 г. на ректора на ПУ „Паисий Хилендарски“ е определена дата за провеждане на открито заседание за защита на дисертационния труд и е утвърден следния състав на научното жури:

Вътрешни членове

1. Проф. д-р Емилия Александрова Друмева
2. Доц. д-р Радослава Димитрова Янкулова

Резервен член: Доц. д-р Константин Василев Пехливанов

Външни членове

1. Доц. д-р Наталия Василева Киселова
2. Доц. д-р Нели Георгиева Радева
3. Доц. д-р Христо Атанасов Орманджиев

Резервен член: Проф. д-р Нина Стефанова Чилова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 10.03.2026 г. (десети март две хиляди двадесет и шеста година) от 11:00 ч. Материалите касаещи защитата са на разположение на интересуващите се в канцеларията на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ с адрес гр. Пловдив, ул. „Цар Асен I-ви“ № 24.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	
1. Актуалност на изследването	
2. Състояние на правната литература по поставената тема.....	
3. Предмет и задачи на изследването.....	
4. Цели и методология на изследването	
5. Структура на дисертационния труд.....	
II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	
1. Въведение	
2. Глава I: Същност на основните задължения на гражданите.....	
3. Глава II: Основни задължения на гражданите в Търновската конституция и в Конституциите на Народна Република България от 1947 г. и 1971 г.....	
4. Глава III: Основни задължения на гражданите в Конституцията на Република България от 1991 г.	
5. Заключение.....	
III. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	
1. Основни задължения на гражданите в Конституцията на Народна република България от 1971 г. Коментар и правен анализ.....	
2. Основни задължения на гражданите в Конституцията на Народна република България от 1947 г. Коментар и правен анализ.....	
3. Относно задължението на държавата за осигуряване на основното право на свободно придвижване.....	

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на изследването

В конституционноправната доктрина съвременните автори акцентират върху създаването на научни трудове, ориентирани около правата на човека в техните разновидности – „права-свободи“, „правата на гражданите“, „основни права“ и др. Най-значим принос в българската правна литература за изследването на въпроса и за обогатяването на материята относно основните задължения на гражданите има проф. Велко Вълканов. Предмет на неговия научноизследователски труд „Основните задължения на гражданите в Народна република България“ са именно основните задължения на гражданите, уредени в Конституцията на Народна република България от 1971 г. Освен това той разглежда и първичните интереси на обществото, които са определящи за неговото съществуване, същност и развитие и които се удовлетворяват чрез основните задължения на гражданите. Авторът за пръв път дава определение за „основни задължения на гражданите“, като подчертава и характерните белези.

Трудът на проф. Вълканов безспорно се откроява със своята стойност, тъй като и в настоящия момент остава основополагащ за изграждането и усъвършенстването на теорията относно основните задължения на гражданите. От неговото издаване през 1987 г. до днес липсва цялостно и задълбочено изследване, посветено на тази материя. Актуалността на настоящото изследване е свързана с обстоятелството, че все още няма монография, която да предложи обстоен анализ на основните задължения на гражданите в българските конституции. Настоящата работа се стреми да запълни именно тази празнина.

2. Състояние на правната литература по поставената тема

През годините, освен труда на проф. Вълканов, основните задължения на гражданите, макар и непдробно, са засягани и от редица други автори, които също имат принос за цялостното изграждане на настоящия труд. Повечето от тези автори са създали учебници по държавно и конституционно право, в които са включени основните задължения на гражданите. В хронологичен ред, по време на Търновската конституция материята за основните задължения е кратко засегната в учебниците на проф. Стефан Киров и проф. Стефан Баламезов. През 1920 г. място на основните задължения е отделено от проф. Стефан Киров в

неговия учебник „Кратък курс по Българско конституционно право“.¹ Впоследствие, през 1946 г., проф. Стефан Баламезов също разглежда основните задължения на гражданите в своя труд „Конституционно право. Част 3: Граждани – права, свободи, длъжности, гаранции“.²

По време на двете Конституции на Народна република България са издадени редица научни трудове, включително и споменатата монография на проф. Велко Вълканов. През 1948 г., непосредствено след приемането на КНРБ от 1947 г., е издаден учебник по държавно и конституционно право на проф. Михаил Геновски „Димитровската конституция“.³ Авторът извършва и сравнителноправен анализ на основните задължения в други конституции от периода. Няколко години по-късно, през 1952 г., Янко Янев и Въльо Цонев издават „Основни права и задължения на гражданите на Народна република България“.⁴ По-късно проф. Борис Спасов и проф. Ангел Ангелов също отделят внимание на основните задължения на гражданите в техния учебник „Държавно право на Народна република България“, който е преиздаван и допълван през годините.⁵ Цялата тази литература, в съответните ѝ части, засяга основните задължения в Конституцията на Народна република България от 1947 г.

В периода на Конституцията на Народна република България от 1971 г. основните задължения са част от изследванията на различни автори. Проф. Борис Спасов и Георги Желев издават „Държавно право на Народна република България“, което също е преиздавано и допълвано.⁶ Освен правната литература за периода, през 1973 г. проф. Борис Спасов и проф. Снежана Начева издават учебно помагало за VII клас „Конституция на Народна република България“, в което, макар и накратко, е отделено внимание на основните задължения на гражданите.⁷

След приемането на Конституцията на Република България от 1991 г. темата за основните задължения на гражданите продължава да присъства в научната литература.

¹ Киров, С. Кратък курс по Българско конституционно право. София: Печатница на Акционерно дружество „Радикал“, 1920, 128-134

² Баламезов, С. Конституционно право. Част 3: Граждани – права, свободи, длъжности, гаранции. София: Университетска печатница, 1946, 89-94

³ Геновски, М., Димитровската конституция. С: Държавно предприятие – печатница „България“, 1948г., 351-358

⁴ Янков, Я., В. Цонев. Основни права и задължения на гражданите на Народна република България. София: Издателство на БКП, 1952.

⁵ Ангелов, А., Спасов, Б. Държавно право на Народна република България. София: Наука и изкуство, 1968, 507-515

⁶ Спасов, Б., Г. Желев. Държавно право на Народна република България. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 1979.

⁷ Спасов, Б., Снежана, Н. Конституция на Народна Република България – Учебно помагало за VII клас. София: ДИ Народна Просвета, 1973. 19-20

Последователно проф. Емилия Друмева анализира материята в различните издания на своите учебници по „Конституционно право“⁸. Основните задължения на гражданите са разгледани и от проф. Стефан Стойчев в „Конституционно право на Република България – Част първа“⁹. Принос има и проф. Георги Близнашки с труда „Конституционен статус на българските граждани“¹⁰. Проф. Бойка Чернева в своя монографичен труд „Юридически задължения“¹¹ разглежда основните и производни юридически задължения. Доц. Наталия Киселова в своята част от колективния труд „Защита на основните права. Курс лекции“¹² е посветила няколко страници на основните задължения. В контекста на екологичното право и основното задължение за опазване на околната среда, уредено в чл. 55, изр. 2 КРБ, се откроява статията на проф. Георги Пенчев „Отново за екологоправния статус на българските граждани“¹³. В своята статия „Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел“¹⁴ доц. Радослава Янкулова е посветила кратко внимание на основното задължение на родителите да отглеждат и възпитават децата си, съгласно чл. 47, ал. 1 КРБ.

Изброяването, направено по-горе не е изчерпателно. Освен посочената литература, в процеса на изследването са използвани и други научни трудове, като всички са цитирани под линия и включени в библиографията.

3. Предмет и задачи на изследването.

Предметът може да бъде обособен най-условно в три основни части:

1. Първата част е свързана със същността на основните задължения на гражданите. Тя включва изследване на правно-историческите аспекти за възникването на юридическите

⁸ Вж. Друмева, Е. Конституционно право. Четвърто, преработено и допълнено издание. София: Сиела, 2013. ISBN 978-954-28-1372-9; Друмева, Е. Конституционно право. Пето, допълнено и преработено издание. София: Сиела, 2018, 800-804, ISBN: 978-954-28-2526-5.; Друмева, Е. Конституционно право. Шесто, допълнено и преработено издание. София: Сиела, 2025, 791-796, ISBN 978-954-28-5017-5.

⁹ Стойчев, С. Конституционно право на Република България – Част първа. С. Сиела. 1998г. с. 205. ISBN 954-649-104-7

¹⁰ Близнашки, Г. Конституционен статус на българските граждани. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020. 63-67, ISBN 978-954-07-4978-5.

¹¹ Чернева, Б. Юридическо задължения. София: Сиби, 2019. 80-102, ISBN 978-619-226-129-0

¹² Митрева, П., А. Хаджийска, Ж. Драганов, Б. Чернева, Н. Киселова. Защита на основните права. Курс лекции. София: Сиела, 2023. 106-111, ISBN 978-954-28-4520-1.

¹³ Пенчев, Г. „Отново за екологоправния статус на българските граждани“. Предизвикай правото [онлайн], достъпна на: <https://www.challengingthelaw.com/ekologia/otnovo-za-ekologopravnia-status/> (последно посетен на 23.07.2025 г.)

¹⁴ Янкулова, Р. Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел. Предизвикай правото! (онлайн), 19 февруари 2017. Достъпна на: <https://www.challengingthelaw.com/semeyno-i-nasledstveno-pravo/prava-na-deteto-konstitucionen-model/> (последно посетен на 15.07.2025).

задължения и анализ на основните задължения някои от първите писани конституции в Европа – Конституцията на Полша от 1791 г., Конституцията на Франция от 1791 г., включително Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. и Декларацията за правата и задълженията на човека и гражданина от 1795 г., Конституцията на Бавария от 1808 г. и Конституцията на Испания от 1812 г. В тази част е обособено и терминологичното разграничение на понятието „основно задължение“ от сродни правни термини („юридическо задължение“, „правно задължение“, „правен дълг“, „субективно задължение“), като се анализира съдържанието на термина „основно задължение на гражданина“ в различни исторически периоди на българския конституционализъм. Разгледани са също някои от теориите за възникването на основните задължения, извършено е видово деление и са посочени правните гаранции за тяхното изпълнение.

2. Втората част е посветена на основните задължения на гражданите в Търновската конституция от 1879 г. и в Конституциите на Народна република България от 1947 г. и 1971 г., както следва:

- В Търновската конституция от 1879 г. се разглеждат:
 - забраната да се избягва изпълнение на действащите закони поради религиозни убеждения (чл. 41); забраната за продан на човечески същества (чл. 61); задължението за спазване на благоустройствените и полицейски закони (чл. 62); задължението за плащане на даждия и берии (чл. 69); допълнителните повинности (чл. 69); задължителната военна служба (чл. 71); задължителното първоначално учение (чл. 78). Разгледани са и предложенията за реструктуриране на основните задължения в проекта за нова конституция на Стефан Баламезов.
- В Конституцията на Народна република България от 1947 г. се разглеждат:
 - трудът на гражданите като дълг и чест (чл. 73, ал. 3, изр. 1); задължението за общественополезен труд (чл. 73, ал. 3, изр. 2); задължителното основно образование (чл. 79, ал. 3); задължението за защита на отечеството (чл. 90, ал. 1); задължителната военна служба (чл. 91); задължението гражданите да съблюдают Конституцията и законите (чл. 92); задължението да се пази общонародният имот (чл. 93); задължението за подпомагане на стопанската, културната и отбранителната мощ на държавата (чл. 93); данъчните задължения (чл. 94).
- В Конституцията на Народна република България от 1971 г. се разглеждат:

- задължението за опазване на природата и природните богатства (чл. 31); задължението за защита на културните паметници (чл. 31); задължението за внедряване на постиженията на науката и техниката (чл. 33, ал. 2); задължението за отглеждане и възпитание на децата (чл. 38, ал. 3, изр. 2); задължителното основно образование (чл. 45, ал. 4); задълженията на гражданите в чужбина (чл. 57); задължението на гражданите точно и добросъвестно да спазват и изпълняват Конституцията и законите на страната (чл. 58); забраната за отказ от изпълнение на задълженията поради религиозни убеждения (чл. 53, ал. 5); задължението за общественополезен труд (чл. 59, ал. 1); изпълнението на трудовите задължения (чл. 59, ал. 2); задължението за опазване и увеличаване на социалистическата собственост (чл. 60); укрепването на политическата, икономическата и отбранителната мощ (чл. 60); задължението за защита на отечеството (чл. 61, ал. 1); задължителната военна служба (чл. 62); запазването и укрепването на мира (чл. 63, ал. 1); данъчните задължения (чл. 64).

3. Третата част е насочена към Конституцията на Република България от 1991 г. Отделено е внимание на конституционните проекти и дебатите в VII Велико народно събрание, като е направен анализ на следните основни задължения:

- задължението за изучаване и ползване на българския език (чл. 36, ал. 1); задължението за отглеждане и възпитание на децата (чл. 47, ал. 1); задължителното образование (чл. 53, ал. 2); задължението за опазване на околната среда (чл. 55); задължението за спазване на Конституцията и законите (чл. 58, ал. 1); забраната за отказ от изпълнение на задълженията поради религиозни и други убеждения (чл. 58, ал. 2); задължението за защита на отечеството (чл. 59, ал. 1); данъчните задължения (чл. 60, ал. 1); задължението за съдействие на гражданите на държавата (чл. 61).

Част от предмета са и някои аспекти за приноса на международноправните актове за правата на човека към развитието на основните задължения на гражданите, доколкото в тях се съдържат разпоредби, които по смисъл и съдържание съответстват на конституционно установените задължения.

По-надолу в структурата и съдържанието е направено допълнително рамкиране на научното изследване. Към предмета на изследване са и основните задължения, формулирани

като забрани. Извън предмета на изследване са основните задължения на гражданите, които са производни на основните права.

Задачи на изследването:

- Да се проследи развитието на юридическите задължения от Античността до появата на първите писани конституции в Европа в края на XVIII и началото на XIX век.
- Да се анализират основните задължения в Конституцията на Полша от май 1791 г., Конституцията на Франция от септември 1791 г., включително в Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. и в Декларацията за правата и задълженията на човека и гражданина от 1795 г., както и в Конституцията на Бавария от 1808 г. и Конституцията на Испания от 1812 г.
- Да се направи терминологичното разграничение между понятията „основно задължение“ и сродни правни термини – „юридическо задължение“, „правен дълг“, „субективно задължение“.
- Да се представи определение за „основни задължения на гражданите“.
- Да се анализират основните задължения на гражданите в Търновската конституция от 1879 г., като се отчетат и дебатите в Учредителното събрание, а за някои от задълженията да се направи и сравнителноправен анализ с разпоредби от други конституции.
- Да се разгледа уредбата на основните задължения в Конституциите на Народна република България от 1947 и 1971 г., включително тяхната идеологическа основа и връзката им с обикновеното законодателство, като за определени задължения се извършва и сравнителноправен анализ с чуждестранни конституции от същия период.
- Да се изследват предложенията за основни задължения в проектите за нова Конституция на България от 1990–1991 г., както и разискванията в VII Велико народно събрание свързани с основните задължения на гражданите.
- Да се анализират основните задължения на гражданите в Конституцията на Република България от 1991 г., като се направи и сравнителноправен анализ с конституциите на други европейски държави и се посочи относима практика, както на Конституционния съд, така и на обикновените съдилища в Република България.
- Да се представи авторова позиция и аргументирани предложения за развитие на конституционната уредба относно основните задължения.

- Да се изследват някои аспекти за приноса на международноправните актове за правата на човека към развитието на основните задължения на гражданите.

4. Цели и методология на изследването

Целите на изследването са:

Чрез решаването на поставените задачи дисертационният труд си поставя за цел да изгради по-пълна концепция за основните задължения на гражданите в българските конституции и да открие тяхната роля и значимост за стабилността на конституционния ред.

За целите на изследването се използват следните методи:

- Исторически метод – за проследяване на развитието и разбирането на задълженията от Античността до възникването на основните задължения в първите писани конституции в Европа.
- Сравнителноправен метод – за анализ на уредбата на основните задължения в българските конституции спрямо чужди конституции.
- В изследването са използвани и приложимите способи за тълкуване.

5. Структура на дисертационния труд

Дисертационният труд отговаря на изискванията на чл. 27 от Правилника за прилагане на Закона за развитието на академичния състав в Република България. Дисертационният труд е с общ обем от 241 страници, включително съдържание и списък на използваната литература. Направени са 479 бележки под линия.

В структурно отношение изследването включва: Увод; Изложение; Заключение; Използвана литература (Библиография). В изложението са обособени три глави, всяка глава е разделена на отделни точки, които маркират насоките в изследването. Отделно, всички точки са допълнително структурирани с подточки, за конкретизация и яснота на материята. Основните задължения са обособени структурно чрез букви, както следва:

- *В Търновската конституция (1879 г.) – от А до Ж, с отделна буква З за основните задължения в проекта на Стефан Баламезов;*
- *В Конституцията на НРБ (1947 г.) – от А до З;*
- *В Конституцията на НРБ (1971 г.) – от А до О;*
- *В Конституцията на Република България (1991 г.) – от А до И.*

Буквеният ред изпълнява функцията на допълнителен систематизиращ елемент, който осигурява последователност и по-голяма яснота при разглеждането на отделните основни задължения, като същевременно създава вътрешна логическа връзка между отделните части на изложението. В дисертационния труд се използват препратки към вече разгледана материя, като с това се цели да се избегнат ненужни повторения.

Списъкът на използваната литература обхваща 75 заглавия, от българска литература 60 и чуждестранна 15. Трите глави са изградени със съпоставим обем и относителна равномерност, което допринася за балансирано и цялостно представяне на изследването.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Структурата на дисертационния труд обхваща увод, три глави, заключение и библиография, като всяка част е подчинена на логическа последователност в изследването.

ВЪВЕДЕНИЕ

Въведението е разделено на няколко части:

- **Актуалност и значимост на изследването** – посочва се, че липсва съвременно цялостно и задълбочено изследване, посветено на основните задължения на гражданите, като актуалността се извежда от необходимостта да се запълни тази празнина. Отбелязва се приносът на проф. Велко Вълканов и неговата монография от 1987 г., която до днес остава основополагаща в материята, свързана с основните задължения на гражданите.
- **Състояние на правната литература по поставената тема** – обърнато е внимание на автори като Стефан Киров, Стефан Баламезов, Михаил Геновски, Янко Янев, Въльо Цонев, Борис Спасов, Ангел Ангелов, Георги Желев, Снежана Начева и др., които в различни периоди разглеждат основните задължения в своите трудове. В по-ново време принос имат Емилия Друмева, Стефан Стойчев, Георги Близнашки, Бойка Чернева, Наталия Киселова, Георги Пенчев, Радослава Янкулова и др. Изрично е отбелязано, че използваната литература е по-широка и е цитирана под линия.
- **Предмет и задачи на изследването** – предметът е обособен в три основни части:
 1. Същността на основните задължения, техните историко-правни корени и терминологични разграничения от сходни правни понятия. Анализ на основните

задължения в едни от първите писани конституции в Европа. Теории за тяхното възникване, видово деление според различни критерии и правни гаранции за тяхното изпълнение.

2. Уредбата на основните задължения в Търновската конституция от 1879 г. и Конституциите на НРБ от 1947 и 1971 г. За всяка конституция е проследен историческият и политическият контекст на приемането, който е повлиял върху формирането на основните задължения на гражданите.
3. Систематизиран преглед на основните задължения на гражданите в деветнадесетте проекта за нова конституция на България, представени от различни автори пред VII Велико Народно събрание. Проследяване на дебатите във VII Велико народно събрание във връзка с текстовете, касаещи основните задължения на гражданите. Анализ на основните задължения в Конституцията на Република България от 1991 г. Част от предмета са и някои аспекти във връзка с приноса на международноправните актове за правата на човека към развитието на основните задължения на гражданите.

Задачите са очертани подробно във въведението на изследването, но най-общо обхващат: проследяване на развитието на юридическите задължения от Античността до появата на първите писани конституции; анализ на основните задължения в някои от ранните писани европейски конституции от края на XVIII и началото на XIX век; терминологично разграничение и изработване на определение за „основни задължения на гражданите“; изследване на уредбата на основните задължения в Търновската конституция, в Конституциите на НРБ от 1947 и 1971 г., както и в действащата Конституция от 1991 г.; разглеждане на предложенията за основни задължения на гражданите в проектите за нова Конституция на България през 1990–1991 г., анализ на дебатите в VII Велико народно събрание относно текстовете за основните задължения на гражданите, както и провеждане на сравнителноправно изследване с други европейски конституции; изследване на определени аспекти от приноса на международноправните актове за правата на човека към развитието на основните задължения на гражданите.

- **Цели и методология на изследването** – целта е изграждането на по-пълна концепция за основните задължения на гражданите и тяхната роля за стабилността на конституционния ред. Посочени са и използваните методи.

- **Структура и съдържание на изследването** – включва увод, три глави, заключение и библиография. Всяка глава е подробно систематизирана по точки и подточки.

ГЛАВА I: СЪЩНОСТ НА ОСНОВНИТЕ ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ

Първата глава е разделена на пет основни точки, като всяка от тях е обособена и допълнително систематизирана чрез подточки.

1. Първата точка е посветена на правно-историческите аспекти за юридическите задължения.

Анализът е обособен в няколко подточки, които последователно разглеждат развитието на юридическите задължения, както следва:

1.1. В Древна Гърция задълженията се схващат предимно през философско-етичната призма на справедливостта, морала и общественото съзнание за дълг. Те не са систематизирани като самостоятелна правна категория, а се извеждат чрез ценности като добродетел и справедливост. В ранните етапи липсва разграничение между морални и юридически задължения, като правото и моралът вървят в съвместно развитие. Понятието „*nomos*“, използвано от поетите след Омир, носи различни значения и отразява възникващото разбиране за закона като социална мяра за поведение. В трудовете на Хезиод и лиричните поети отразяват една представа за право – Хезиод (VIII в. пр. Хр.) се оплаква от злото на „кривите присъди“. Най-разпространената по-късно дума за закон „*nomos*“, ¹⁵ наистина се появява при тези поети, но има различни значения. ¹⁶ Дългът се възприема като „това, което е необходимо за общността“ и „това, което предписват политическите закони и социалният обичай“. В този контекст задълженията се явяват част от опита за постигане на справедливост и ред чрез някаква форма на закони и договори, която със сигурност не е отговаряла на съвремената структура, систематизация и съдържание на правните норми. Макар да поставят основите на ключови понятия като справедливост, дълг и закон, древногръцките мислители не достигат до формализиран правов ред в модерния смисъл.

1.2. В Древен Рим вече се формира по-ясна концепция за правно обвързващи задължения, намираща отражение в Закона на Дванадесетте таблици и в учението на римските

¹⁵ Централна и обединяваща черта от корена на глагола „*neto*“, което означава определям или разпределям. Идеята е за отмерване или разпределение, варираща по контекст от музикален такт до определяне на пасища и включваща нещо като идеята за решение, прието за подходящо разпределение. (Кели, Дж. Кратка история на западната теория на правото. Прев. Юрий Михайлов. София: Рива, 1998, с.18, ISBN 954-8001-21-7).

¹⁶ Пак там, с.21.

юристи. Задълженията вече не се схващат единствено като морални или философски категории, а се превръщат в нормативно формулирани и правно приложими разпоредби. В Дванадесетте таблици се съдържат задължения както в частноправен, така и в публичноправен план – от явяването на ответника в съда до забраната за действия, застрашаващи сигурността на общността. Римските мислители, и най-вече Цицерон, под влияние на гръцката философия и стоицизма, извеждат разбирането за закона като императив, който гарантира обществения ред и служи за основа на свободата. Така се утвърждава идеята, че държавата е немислима без право, а правото – без задължения.

1.3. В късната Римска империя и Средновековието християнската доктрина и позитивното право постепенно изменят представите за правната обвързаност и върховенството на закона, включително чрез *Magna Carta Libertatum*. Очертават се някои юридически задължения в нормативните актове, прилагани през Средновековието по българските земи, като „Земеделския закон“ и „Закона за съдене на людетe“.

1.4. Отразено е развитието на юридическите задължения и в епохата на Ренесанса, като част от естественоправните учения и договорната теория (Гроций, Суарес, Лок, Волф). Завършекът на точката очертава преминаването към появата на първите писани европейски конституции. Подчертава се значението на идеята за правова държава и върховенство на закона, които поставят акцент върху задълженията както на народа, така и на монарха. Постепенно се оформя концепцията за основни юридически задължения, която намира свое конституционно изражение в края на XVIII и началото на XIX век, в първите писани конституции.

2. Втората точка разглежда появата и развитието на основните задължения на гражданите в първите писани конституции в Европа. Тя започва с общ преглед на процеса на възникване на писаните конституции като отражение на идеите на обществения договор. Изведена е необходимостта от формулиране на основните задължения като гаранция за мира, сигурността и устойчивостта на държавния ред. В тази рамка анализът е разгърнат в четири подточки, посветени на съдържанието на основните задължения в:

2.1.1. Конституцията на Полша от 1791 г. въвежда конституционна монархия и принципа на разделението на властите, като същевременно интегрира гражданите чрез задължения, свързани с приемане на градското право, данъчни задължения и др. Тези задължения отразяват процеса на правна интеграция и подчинение на закона, но реформите са прекъснати от външна интервенция и последвалите подялби на Полша.

2.1.2. Конституцията на Франция от 1791 г., разгледана във връзка с предшестващата я Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г. и по-късната Декларация за правата и задълженията на човека и гражданина от 1795 г., очертава еволюция от липсата на изрична уредба на основните задължения на гражданите към тяхната ясна систематизация. В Декларацията от 1795 г. вече са формулирани конкретни задължения на гражданите - да познават и изпълняват своите задължения, да се подчиняват на законите, да защитават обществото, да поддържат собствеността и да служат на отечеството.

2.1.3. Конституцията на Бавария от 1808 г. съдържа задължения, свързани основно с плащането на данъци и със спазването на конституцията и законите. Уникален за своята епоха е текстът, който забранява емиграцията и службата в чужда армия без разрешение на монарха, под заплаха от загуба на граждански права.

2.1.4. Конституцията на Испания от 1812 г. („La Pера“) ¹⁷утвърждава националния суверенитет и разделението на властите, като въвежда и система от основни задължения на испанците. Сред тях се открояват лоялността към нацията, спазването на конституцията и законите, плащането на данъци и военната служба. В контекста на обширните територии на Испанската монархия тези задължения придобиват особено значение, като подчертават колективната отговорност за поддържането на общественото благо и държавната стабилност

3. Третата точка е посветена на терминологичното разграничение между понятието „основно задължение“ и други сходни правни термини. В подточките се анализират „юридическо задължение“, „правно задължение“, „правен дълг“, „субективно задължение“, както и съдържанието на понятието „основно задължение“ в сравнение с другите определения. Разгледани са и характеристиките на термина „основно задължение на гражданина“ в различните конституционни периоди – Търновската конституция, Конституциите на НРБ от 1947 г. и 1971 г., както и в Конституцията на Република България от 1991 г.

4. Четвъртата точка е посветена на теориите за възникването на основните задължения на гражданите и тяхното видово деление според различни критерии. Въз основа на всичко

¹⁷ Испанската конституция от 1812 г. е наречена „La Pера“, защото е обнародвана на 19 март 1812 г., когато е празникът на Свети Йосиф (Сан Хосе) в католическия календар. Тъй като „Пепа“ е често срещан испански прякор за Хосе, хората наричат конституцията „Ла Пепа“ (женската форма на Пепа) <https://www.madridmetropolitan.com/la-pepa-spains-first-constitution/> (последно посетен на 02.02.2025г.)

изложено във връзка с основните белези на основните задължения на гражданите е направен опит да се даде и определение за „основни задължения на гражданите“. Най-общо изследването в точката може да бъде обособено по следния начин:

4.1.1. Изложението започва с теорията за първичния интерес, представена от Велко Вълканов. Според него основните задължения възникват по силата на правната норма, но се отличават със специфичен белег – те удовлетворяват непосредствено първични интереси на обществото. Тези интереси се систематизират в три основни групи: интересът за съществуване на обществото, интересът за изграждане на неговата същност и интересът за развитие. В зависимост от историко-правния контекст отделни задължения могат да бъдат свързвани с повече от един първичен интерес, но винаги един от тях има водещо значение.

4.1.2. На следващо място е представена теорията за основните задължения като продължение на естествените задължения, разработвана от Бойка Чернева. Според тази теория основно е само онова задължение, което в своята същност отразява естествено задължение, докато останалите са производни. Тези твърдения обаче трудно могат да бъдат споделени. В съвременната правова държава обаче трудно може да се сподели виждането, че конкретни основни задължения, които са толкова значими за съществуването, същността и развитието на обществото, могат да бъдат определени като производни. С думата „производен“ се обозначава нещо, което възниква като резултат, следствие или последица от дадено действие, събитие, състояние или явление. Обикновено тя се използва с предлозите „на“, „от“ или с притежателно местоимение, за да се подчертае връзката между причината и следствието.¹⁸ В контекста на юридическите задължения това означава, че тяхното възникване е пряка последица от съществуването на друго задължение. Особено проблематично е, когато определени основни задължения се категоризират като производни, без да се посочват ясни критерии за това заключение.

4.1.3. В резултат на изведените характеристики за основните задължения в дисертационния труд е формулирано следното определение за „основни задължения на гражданите“, а именно:

¹⁸ Речник на българския език – Институт за български език при БАН дава следното определение за „производен“: „Възникващ като резултат, следствие или последица от нещо.“ [онлайн]. Достъпно на: (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/производен/>) (последно посетен на 09.03.2025 г.).

„Основните задължения на гражданите са онези конституционно установени юридически задължения, които имат фундаментално значение за функционирането на държавата и обществото. Те представляват необходимия минимум поведение, чрез който обществото осигурява своето съществуване, своята същност и развитие. Основните задължения са нормативно установени, но притежават и нравствено измерение, като тяхното изпълнение е гарантирано не само от правните норми, но и от обществените ценности и морал. Основните задължения заедно с основните права формират правното положение на гражданите, като създават условия за ефективното упражняване на правата им и за укрепването на обществения ред. Изпълнението на основните задължения се гарантира чрез правни санкции, въведени от държавата.“

4.2. След представеното определение се преминава към видово деление на основните задължения на гражданите според различни критерии, което не претендира за изчерпателност, а целта е да се даде основа, която да се надгражда в бъдещи изследвания.

4.2.1. На първо място основните задължения на гражданите са разделени на имуществени и неимуществени. Неимуществените предполагат строго лично участие и често са свързани със защитата на отечеството или военната служба. Имууществените, от своя страна, са насочени към материалните интереси на обществото, като класически пример е задължението за плащане на данъци.

4.2.2. Наред с това се очертава категорията на дълговите основни задължения, при които наред с правната страна се проявява и вид морална отговорност.

4.2.3. В заключение се излага и разделението на обществени и лични основни задължения. Обществените са свързани с участието на гражданите в организацията на държавата, докато личните задължения принадлежат на отделния гражданин, като член, който доставя средства за свое лично добро или съществуването на държавата.

5. В петата точка са разгледани правните гаранции за изпълнение на основните задължения на гражданите. Необходимо е всички юридически задължения да бъдат изпълнявани, тъй като тяхното неизпълнение засяга както индивидуални, така и колективни интереси. Основните задължения удовлетворяват интересите на цялото общество и затова е особено важно те да се изпълняват доброволно. Държавата създава нормативна уредба, която не само детайлизира механизмите за тяхното спазване, но и въвежда мерки за гарантиране на

безусловното им изпълнение. Стабилната обществена дисциплина е предпоставка за това, а при необходимост се прилагат и средства на правната принуда. Изпълнението на основните задължения може да изисква активно или пасивно поведение. При плащането на данъци и такси, както и при защитата на отечеството, се изискват конкретни действия от гражданите. При други задължения, като зачитането на човешкия живот, се изисква въздържане от определено поведение. Такива задължения се изпълняват постоянно и от множество субекти едновременно, което подчертава техния всеобхватен характер.

5.1. Стимулирането на доброволното изпълнение на основните задължения е чрез духовни и материални стимули. Духовните стимули намират израз в общественото признание и награждаването с държавни отличия по силата на Закона за ордените и медалите на Република България. Материалните стимули са свързани с данъчни облекчения, уредени в специални закони като ЗДДФЛ и ЗКПО, които създават допълнителна мотивация за спазване на финансовите задължения.

5.2. Когато доброволното изпълнение не е постигнато, се прибегва до правна принуда. Юридическите санкции придават завършен характер на задълженията, като подчертават нетърпимостта на обществото към тяхното неизпълнение. Показателен пример е случаят със задължителното гласуване, при който липсата на санкция го лишава от реално съдържание. В обикновеното законодателство се съдържат разпоредби, които конкретизират санкциите при неизпълнение на основните задължения, особено тези за плащане на данъци и такси. Неизпълнението може да доведе до различни форми на отговорност – административна, административнонаказателна или наказателна, в зависимост от характера на нарушението.

ГЛАВА II: ОСНОВНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ В ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ И В КОНСТИТУЦИИТЕ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 1947 Г. И 1971 Г.

Глава втора е посветена на основните задължения на гражданите в Търновската конституция и в Конституциите на Народна република България. Тя е разделена на три основни точки, всяка от които съдържа подточки за по-голяма яснота.

1. Първата точка разглежда Търновската конституция от 1879 г., като анализът е разделен на няколко точки, както следва:

- 1.1. Представени са историческият и политическият контекст на приемането на Търновската конституция. Разгледана е ролята на Временното руско управление, дейността на Сергей Лукиянов при изготвянето на проекта и редакциите, направени в Русия.
- 1.2. В изложението са разгледани конкретните основни задължения, предвидени в Търновската конституция. Всяко задължение е отделено с отделна буква – от „А“ до „Ж“ – и обхваща забраната да се избягва изпълнение на действащите закони поради религиозни убеждения (чл. 41), забраната за продан на човечески същества (чл. 61), задължението за спазване на благоустройствените и полицейски закони (чл. 62), задължението за плащане на даждия и берии (чл. 69), допълнителните повинности (чл. 69), задължителната военна служба (чл. 71) и задължителното първоначално учение (чл. 78). В отделна буква „З“ са разгледани някои от предложенията за реструктуриране на основните задължения в проекта за нова конституция на Стефан Баламезов, а накрая в отделна подточка е направен преход към Конституцията от 1947 г. В изследването са отразени и разискванията в Учредителното събрание във връзка с основните задължения.
- 1.3. През периода на 40-те години на XX век, България преминава през радикални обществено-политически трансформации. Идеите за създаване на нова конституция на България започват да се формират и прокарат повече от десетилетие преди приемането на Конституцията на Народна република България през 1947 г. Движението към конституционна промяна е повлияно от редица фактори. Основният е разместването на политическите сили в страната.
2. Втората точка е посветена на Конституцията на Народна република България от 1947 г., като структурата е последователна и отново анализът е разделен в няколко точки, а именно:
 - 2.1. В първата подточка е подробно разгърнат историческият и политическият контекст за приемането на конституцията. Процесът по създаване на нова конституция се ръководи от Националния комитет на Отечествения фронт, като окончателният проект е повлиян пряко от съветския конституционализъм. Тези процеси водят до създаването на Конституцията на Народна република България от 1947 г.
 - 2.2. Подробно са разгледани основните задължения на гражданите в КНРБ от 1947 г., като всяко е обозначено с отделна буква – от „А“ до „З“ – трудът на гражданите като дълг и чест (чл. 73, ал. 3, изр. 1), задължението за общественополезен труд (чл. 73, ал. 3, изр. 2), задължителното основно образование (чл. 79, ал. 3), задължението за защита на отечеството (чл. 90, ал. 1), задължителната военна служба (чл. 91), задължението

гражданите да съблюдават Конституцията и законите (чл. 92), задължението да се пази общонародният имот (чл. 93), задължението за подпомагане на стопанската, културната и отбранителната мощ на държавата (чл. 93), данъчните задължения (чл. 94).

2.3. Подточката е посветена на прехода от Конституцията на 1947 г. към Конституцията на Народна република България от 1971 г.

3. В третата точка се анализира Конституцията на Народна република България от 1971 г. в няколко отделни точки:

3.1. Необходимостта от приемането на нова конституция не произтича от революция или промяна във формата на държавно управление. Историческият и политическият контекст за приемането на Конституцията на Народна република България от 1971 г. е пряко свързан с ръководната роля на Българската комунистическа партия. Съдържанието на основните задължения на гражданите единствено се разширява, като повечето текстове запазват същия смисъл. Извършените промени имат предимно политически характер, но ясно затвърждават водещата роля на Българската комунистическа партия и идеологическото възприемане на обществото като социалистическо.

3.2. По подобие на предходните конституции, анализът на основните задължения на гражданите в Конституцията на Народна република България от 1971 г. е изложен по подобен начин. Те са обособени с отделни букви – от „А“ до „О“. Те обхващат задължението за опазване на природата и природните богатства (чл. 31), задължението за защита на културните паметници (чл. 31), задължението за внедряване на постиженията на науката и техниката (чл. 33, ал. 2), задължението за отглеждане и възпитание на децата (чл. 38, ал. 3, изр. 2), задължителното основно образование (чл. 45, ал. 4), задължението на гражданите в чужбина да изпълняват задълженията (чл. 57), задължението на гражданите точно и добросъвестно да спазват и изпълняват Конституцията и законите на страната (чл. 58), забраната за отказ от изпълнение на задълженията поради религиозни убеждения (чл. 53, ал. 5), задължението за общественополезен труд (чл. 59, ал. 1), изпълнението на трудовите задължения (чл. 59, ал. 2), задължението за опазване и увеличаване на социалистическата собственост (чл. 60), укрепването на политическата, икономическата и отбранителната мощ (чл. 60), задължението за защита на отечеството (чл. 61, ал. 1), задължителната военна служба (чл. 62), запазването и укрепването на мира (чл. 63, ал. 1) и данъчните задължения (чл. 64). Завършекът е преход към Конституцията на Република България от 1991 г.

3.3. Подточката е посветена на прехода от Конституцията на Народна република България от 1971 г. към действащата Конституция на Република България от 1991 г. Този преход е резултат от дълбоки политически и икономически промени в страната. Новата Конституция има за цел да утвърди демократичните принципи и да преодолее идеологическите рамки на предходния конституционен модел.

За сравнителноправния анализ в Глава II:

За част от основните задължения, разгледани в Глава втора, е направен и сравнителноправен анализ с разпоредби в други европейски конституции от периода.

ГЛАВА III: ОСНОВНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ В КОНСТИТУЦИЯТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 1991 Г.

Глава трета е посветена на основните задължения на гражданите в Конституцията на Република България от 1991 г. Тя е структурирана в четири основни точки, всяка от които е разгърната чрез подточки за по-голяма яснота и систематичност.

1. Първата точка разглежда историческия и политическия контекст, в който е приета Конституцията на Република България, както и необходимостта от нова конституция на България.
2. Втората точка е посветена на конституционните проекти и дебатите в рамките на VII Велико народно събрание. Тя съдържа две отделни подточки, които също са разделени на подточки, както следва:

2.1. В първата подточка „2.1. Конституционните проекти и основните задължения на гражданите“ се анализират формулираните основни задължения в 19-те конституционни проекта. Те са обособени в подточки от 2.1.1 до 2.1.19, където са систематично представени проектите на д-р Ран и д-р Ът, Андрей Якимов, Николай Павлов, Максим Генов, Конституционен клуб „311“, акад. Ярослав Радев, Владимир Радев, Кръстьо Кръстев, Българската социалдемократическа партия, Велко Вълканов, БЗНС и БЗНС „Никола Петков“, Българската социалистическа партия, Александър Александров, Цоню Данев, Радикалдемократическата партия, колектива в състав Живко Миланов, Кино Лазаров, Стефан Стойчев, Евгени Танчев, Любен Кулишев, Снежана Начева, Емилия Друмева и Красен Стойчев, Алекси Попов, както и групата ПРАКТИС.

2.2. Втората подточка „2.2. Основните задължения на гражданите в дебатите на Седмото Велико народно събрание“ е съсредоточена върху дебатите около основните задължения на гражданите в Седмото Велико народно събрание. Предложенията около всяко основно задължение са обособени в отделна точка от 2.2.1 до 2.2.7. Част от предложенията остават само в рамките на дебатите, без да стигат до крайния вариант на Конституцията. Сред тях попадат различни предложения за структура на разпоредбите, които уреждат основните задължения на гражданите, както следва: за съдействие за материалния и духовния напредък на обществото, за грижата на децата към родителите, за опазване на околната среда, за религиозните убеждения, за защитата на отечеството и военната служба, за плащането на данъци и такси и за съдействие при бедствия.

3. Третата точка представя систематизирано уредените в Конституцията от 1991 г. основни задължения на гражданите. Всяко задължение е отделено с отделна буква – от „А“ до „И“. Изследването обхваща задължението за изучаване и ползване на българския език (чл. 36, ал. 1), задължението за отглеждане и възпитание на децата (чл. 47, ал. 1), задължителното образование (чл. 53, изр. 2), задължението за опазване на околната среда (чл. 55), задължението за спазване на Конституцията и законите (чл. 58, ал. 1.), задължението за защита на отечеството (чл. 59, ал. 1), данъчните задължения (чл. 60, ал. 1), задължението за съдействие на гражданите на държавата (чл. 61). Вниманието в изследването е отдадено и на чл. 58, изр. 2 КРБ, съгласно който религиозните и другите убеждения не са основание за отказ да се изпълняват задълженията, установени в Конституцията и законите. Извършен е сравнителноправен анализ с конституциите на Германия, Франция, Русия и Испания. В резултат на анализа се откроява, че Конституцията на Република България от 1991 г. предлага сравнително пълна и систематизирана уредба на основните задължения, като съчетава традицията на предходните конституции с необходимите демократични изменения.

4. В четвъртата точка е изложена авторова позиция, свързана с основните задължения на гражданите в Конституцията на Република България от 1991 г. Въз основа на нея е изградено и предложението за усъвършенстване на нормативната уредба в заключението. Анализът на конституционните проекти и дебатите в VII Велико народно събрание показва, че законодателят търси съзнателен баланс между индивидуалните свободи и основните задължения на гражданите. В значителна степен този баланс е постигнат, но определени предложения от проектите за Конституция остават пренебрегнати.

По-специално, липсата на основно задължение на гражданите за защита и опазване на културното наследство представлява празнота, която е трудно обяснима. Сравнителноправният анализ показва, че множество държави отделят специален текст в своите конституции, посветен на защитата на културното наследство и/или културните паметници от гражданите. В чл. 44, ал. 3 от Конституцията на Руската федерация е предвидено, че всеки е длъжен да се грижи за съхранението на историческото и културното наследство и да пази паметниците на историята и културата. Подобна формулировка се съдържа и в чл. 54 от Конституцията на Беларус, чл. 73 от Конституцията на Словения, чл. 44, ал. 2 от Конституцията на Словакия, както и в чл. 66 от Конституцията на Украйна.

Сравнението между понятието „паметник на културата“ по отменения Закон за паметниците на културата и музеите (ЗПКМ) и понятията „културна ценност“ и „културно наследство“ по действащия Закон за културното наследство (ЗКН) разкрива значително развитие. Ако ЗПКМ е акцентирал върху материални и индивидуализирани обекти със „значимост“, то ЗКН въвежда по-широка концепция, която включва и нематериални проявления – обичаи, традиции, музика, знания, фолклор и др.

Данните от одита на Сметната палата (2019 г.) и състоянието на обекти като Къщата на Иван Гешов, Тютюневите складове в Пловдив, Царските конюшни и др. ясно показват, че обществото не възприема активна отговорност за съхранението на културното наследство. В условията на нарастващ културен туризъм и повишен обществен интерес към историческите дестинации, подобно задължение би имало не само културно-историческо, но и икономическо значение.

Авторовата позиция е, че инкорпорирането на изрично основно задължение на гражданите за опазване на културното наследство в Конституцията би подсилило защитата на чл. 54, ал. 1 КРБ и би изградило по-устойчива връзка между индивидуалното право на достъп до културни ценности и колективното задължение за тяхното съхранение.

5. Петата точка е посветена на международните актове за правата на човека и на техния принос за развитието на основните задължения на гражданите. В рамките на универсалната система за защита на правата на човека основен акцент се поставя върху гарантирането на правата, но в чл. 29 от Всеобщата декларация за правата на човека (1948 г.) е записано, че *„всеки човек има задължения към обществото“*.

В преамбюлите на Международния пакт за граждански и политически права (МПГПП) и Международния пакт за икономически, социални и културни права (МПИСКП)

е очертана връзката между права и задълженията, като се посочено, че индивидът има задължения спрямо другите хора и обществото. С текста на чл. 19, ал. 3 МПГПП изрично свързва свободата на словото със „специални задължения и отговорности“, които могат да обосноват законови ограничения в защита на националната сигурност, обществения ред и морала. С чл. 13 ал. 2, б. „А“ МПИСКП държавите страни по този пакт трябва да уредят основното образование като задължително, безплатно и достъпно за всички. Съгласно чл. 14 всяка държава, която при присъединяването си към пакта още не е осигурила задължително и безплатно основно образование в метрополията или в териториите под нейна юрисдикция, поема задължението в срок от две години да изготви и приеме подробен план с мерки за постепенното въвеждане. Планът трябва да предвижда реализацията на задължителното и безплатно основно образование за всички в разумен срок от няколко години. В българските конституции основното образование последователно е уредено като задължително и безплатно, дори преди България да стане страна по пакта (вж. б. „Б“, т. 2.2 и б. „Д“, т. 3.2 от Глава II).

Конвенцията за правата на детето (КПД) изрично утвърждава принципа, че родителите носят основната отговорност за възпитанието и развитието на детето. Съгласно чл. 18, ал. 1 от КПД държавите – страни по нея, полагат всички усилия за осигуряване на признаването на принципа, съгласно който двамата родители носят обща отговорност за отглеждането и развитието на детето.

Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ) допуска задължителната военна служба (чл. 4, ал. 3, б. „b“) и задължения при бедствия (чл. 4, ал. 3, б. „c“), а чл. 59 и чл. 61 КРБ съответстват изцяло на тези текстове. Съгласно Протокол № 1 към ЕКПЧ правото на собственост не се счита за накърнено, когато държавата налага данъци и такси – пряка връзка с чл. 60 КРБ.

Уставът на ООН в чл. 51 признава правото на индивидуална и колективна самоотбрана на държавите, което предполага лоялността и дълга на гражданите към отбраната. Това е отразено в основното задължение за защита на отечеството в чл. 59, ал. 1 КРБ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Извършеният анализ потвърждава тезата, че основните задължения са неотделим елемент от конституционния ред и статуса на гражданите. Чрез тях се постига баланс между

основните права и отговорността на гражданите към обществото, и се гарантира устойчивостта на публичния ред. В заключението се обобщават накратко основните изводи, направени при изследването на материята, свързана с основните задължения на гражданите в българските конституции, а също така се прави предложение за усъвършенстване на нормативната уредба, въз основа на изложените аргументи в т. 4 от Глава III. Заключението е обособено в две отделни точки, за да се постигне по-добра систематизация. В първата точка са направени основните изводи по отделните глави, а във втората точка – предложението за усъвършенстване на нормативната уредба. В следващите редове в сравнително съкратен вид е представено и заключението.

1. Основни изводи

1. Изводи по Глава I: Същност на основните задължения на гражданите

В периода на Древна Гърция не може да се говори за понятието „юридическо задължение“ в смисъла, който се влага в съвременната правна доктрина. То не е самостоятелна правна категория, а се разглежда през призмата на философията и на категории като справедливост, морал, добродетел и др. (вж. т. 1.1 от Глава I). Постепенно това се променя, като се появяват и първите актове с правно значение, като Дванадесетте таблици (вж. т. 1.2 от Глава I). Християнизацията на Европа променя схващанията за ролята на държавата и правото. Под влияние на християнската доктрина се налага разбирането, че държавата е необходима за ограничаване на човешката греховност, а законите са средство за защита на невинните и наказание на виновните. Постепенно се утвърждава върховенството на закона и идеята, че и владетелят е подчинен на него и е длъжен да спазва определени задължения, които се институционализират в правото. Ярък израз на това е Magna Carta Libertatum (1215 г.). Отразено е и значението, което Magna Carta има за развитието на юридическите задължения (вж. т. 1.3.1 от Глава I). По българските земи различни нормативни актове уреждат обществените отношения след Покръстването, като Земеделския закон и Закона за съдене на людете и др., които въвеждат конкретни юридически задължения (вж. т. 1.3.2 от Глава I).

Първите европейски конституции са пестеливи на изрични разпоредби за основни задължения на гражданите, но все пак очертават ядро. Конституцията на Полша от 1791 г. интегрира градските жители чрез задължение да приемат и спазват градското право, с формализирана процедура и данъчни задължения (вж. т. 2.1.1 от Глава I). В Декларацията за

правата на човека и гражданина от 1789 г. и Конституцията от 1791 г. основните задължения на гражданите се извличат предимно от основните права. Основните задължения на гражданите във френския конституционализъм се свързват най-вече с Декларацията за правата и задълженията на човека и гражданина от 1795 г. и с Конституцията от същата година (вж. т. 2.1.2 от Глава I). От Конституцията на Бавария от 1808 г. се извеждат различни основни задължения, свързани със спазването на конституцията и законите, данъците и ограниченията за емиграция и чужда военна служба като гаранция за лоялност (вж. т. 2.1.3 от Глава I). Конституцията на Испания от 1812 г. формулира широк набор от основни задължения към „испанците“: вярност към конституцията и учредените власти, данъчни задължения, военна служба и др. (вж. т. 2.1.4 от Глава I).

Терминологично в т. 3 от Глава I се разграничават понятията „юридическо/правно задължение“, „правен дълг“, „субективно задължение“ и „основно задължение“. Общият извод е, че юридическото/правното задължение представлява институционализирана в правото мяра за дължимо поведение (вж. т. 3.1.1 от Глава I); „правен дълг“ често обозначава морално натоварени юридически задължения (напр. защита на отечеството) или парични дългове в конкретен контекст (вж. т. 3.1.2 от Глава I); „субективно задължение“ е юридическо задължение, което принадлежи на конструкцията на гражданското правоотношение и се различава от публичноправните задължения, наложени от държавата (вж. т. 3.1.3 от Глава I). На този фон „основно задължение“ е конституционно установено юридическо задължение с първостепенно значение за държавата и обществото, което може да е адресирано към държавата, гражданите на конкретната държава или по-широк кръг субекти – граждани на други държави и юридически лица (вж. т. 3.2 от Глава I).

В т. 4 са разгледани теории за възникването на основните задължения на гражданите. От тях може да се направи извод, че основните задължения на гражданите съществуват, за да удовлетворяват първични интереси на обществото – неговото съществуване, изграждане на същност и развитие. В тяхната основа не е необходимо да стои естествено задължение, за да се обоснове тяхното съществуване. Основните задължения не са произволно установени, а произтичат от социалната необходимост и първичните интереси на обществото. Въз основа на изложените характеристики в изследването е формулирано определение за основни задължения на гражданите (вж. т. 4.1.3 от Глава I).

Извършено е и видово деление на основните задължения, което допринася за по-доброто им разбиране. Те могат да бъдат имуществени (например данъчните задължения) и

неимуществени (военната служба, изучаването на българския език и др.). Съществува и категорията „дългови задължения“, които съчетават юридически и морален характер, като най-ярък пример са задълженията за защита на отечеството и военна служба. Наред с това задълженията могат да се делят на обществени – свързани с участието на гражданина в организацията и функционирането на държавата, и лични – свързани с неговия труд, имущество и образование (вж. т. 4.2 от Глава I).

Основните задължения удовлетворяват интересите на цялото общество и тяхното неизпълнение представлява състояние, което обществото не може да приеме. Изпълнението може да се изразява както в активно, така и в пасивно поведение. Държавата създава духовни и материални стимули, за да насърчи доброволното изпълнение на основните задължения. Духовното стимулиране се проявява под формата на обществено признание и държавни отличия, а материалното – чрез данъчни облекчения и други законови механизми. При липса на доброволно изпълнение, държавата гарантира изпълнението на основните задължения чрез правна принуда (вж. т. 5 от Глава I).

2. Изводи по Глава II: Основни задължения в Търновската конституция от 1879 г. и Конституциите на НРБ от 1947 г. и 1971 г.

В Търновската конституция основните задължения на гражданите са сравнително малко на брой (вж. т. 1.2, б. „А“ – „З“). Религиозните убеждения не могат да бъдат основание за „отбегнуване“ от изпълнението на действащите и задължителни за всекиго закони, а религията е поставена в рамките на правния ред и не се допускат привилегии или ограничения по религиозна принадлежност (чл. 41 ТК). Забранена е продажбата на човешки същества, а „всекой робъ... свободенъ става, щомъ стъпи на Българска територия“ (чл. 61 ТК). Законите за благоустройството и полицейските закони са еднакво задължителни за всички лица, които живеят в Княжеството (чл. 62 ТК), без да съществува отделна разпоредба, която изрично да задължава общото спазване и изпълнение на Конституцията и законите, но това се подразбира от различни текстове в цялата конституция. Всеки подданик е длъжен да плаща определените по закона даждия и държавни берии и да носи тегобите (чл. 69 ТК), а тяхното установяване се извършва само от Народното събрание. Тегобите в чл. 69 ТК се конкретизират като квартирна повинност, пътна повинност и трудова повинност в отделни закони. Военната служба е задължителна за всеки български подданик, а отказът от поданство е обусловен от изслужена военна служба и изпълнение на „другите длъжности спрямо държавата“ (чл. 71

ТК; чл. 56 ТК). Първоначалното учение е *„безплатно и задължително за всичите подданици“*, като последващата законова уредба доразвива тази конституционна разпоредба (чл. 78 ТК). В проекта на Стефан Баламезов за нова конституция „гражданите“ са равни пред закона, както в задълженията, така и в правата, като всяко ограничение се предвижда в закон (чл. 117). Предвидено е задължително гласуване (чл. 118), задължение на българските граждани да дадат на децата си поне задължително образование (чл. 120) и др.

Конституцията на НРБ от 1947 г. за пръв път създава самостоятелна глава „Основни права и задължения на гражданите“ по образец на Конституцията на СССР (1936 г.) (вж. т.2.2, б. „А“ – „З“). Трудът е „дълг и въпрос на чест“ и всеки работоспособен е длъжен да полага общественополезен труд (чл. 73, ал. 3, изр. 1–2). Основното образование е задължително и безплатно, а за малцинствата се признава обучение на майчин език при задължително изучаване на български (чл. 79, ал. 3 и ал. 2). Защитата на отечеството е върховен дълг и чест, предателството е „най-тежко престъпление“ (чл. 90), военната служба е задължителна (чл. 91). Гражданите изрично са длъжни да съблюдават Конституцията и да изпълняват точно и добросъвестно законите (чл. 92). Те също така следва да пазят общонародния имот и с всичките си действия да усилят стопанската, културната и отбранителната мощ и благоденствието на народа (чл. 93). Данъчните задължения се разпределят според *„стопанската мощ“* и се установяват само със закон (чл. 94). Последователно в двете социалистически конституции част от основните задължения имат и идеологизиращ характер.

Конституцията на НРБ от 1971 г. запазва ядрото от основни задължения на гражданите и го разширява (вж. т. 3.2, б. „А“ – „О“). За първи път се въвежда задължение за защита и опазване на природата, природните богатства, водите, въздуха и почвата, както и на културните паметници (чл. 31). Внедряването на постиженията на науката и техниката е задължение на органите, организациите и гражданите (чл. 33, ал. 2). Родителите са длъжни да се грижат за отглеждането и *„комунистическото възпитание“* на децата (чл. 38, ал. 3, изр. 2). Основното образование е задължително, а лицата от небългарски произход изучават задължително български език и имат право да изучават и своя език (чл. 45, ал. 4 и ал. 7). За българите в чужбина се предвижда закрила при изрично напомняне за изпълнение на задълженията към държавата (чл. 57). Задължението за точно и добросъвестно спазване на Конституцията и законите последователно присъства и в тази конституция, макар и с различни думи (чл. 58). Религията не може да бъде основание за отказ от изпълнение на задълженията (чл. 53, ал. 5). Задължението за общественополезен труд, като основа на социалистическото

общество е задължение на всеки работоспособен гражданин, а изпълнението на трудовите задължения е въпрос на чест (чл. 59, ал. 1–2). Терминът „общонароден имот“ е заменен със „социалистическа собственост“, която гражданите са длъжни да пазят и увеличават като неприкосновена основа на социалистическия строй, като същевременно съдействат за укрепване на политическата, икономическата и отбранителната мощ, за развитие на културата и благоденствието на народа (чл. 60). Отбраната на отечеството остава, като „върховен дълг и чест“ (чл. 61), а военната служба е задължителна (чл. 62). Новост е основното задължение на всеки гражданин „да съдействува за запазването и укрепването на мира“ и забраната на подстрекателство и пропаганда за война (чл. 63, ал. 1–2). Данъчните задължения се определят със закон съобразно доходите и имуществото (чл. 64).

В обобщение, трите конституции показват приемственост относно основните задължения на гражданите — задължително образование (ТК чл. 78; КНРБ 1947 чл. 79, ал. 3; КНРБ 1971 чл. 45, ал. 4), данъчни задължения (ТК чл. 69; КНРБ 1947 чл. 94; КНРБ 1971 чл. 64), военна служба и защита на отечеството (ТК чл. 71; КНРБ 1947 чл. 90–91; КНРБ 1971 чл. 61–62) и др. Разликата е, че конституциите от 1947 и 1971 г. придават на някои основни задължения на гражданите силно идеологизиран характер. С трите български конституции се е оформило стабилно ядро от основни задължения на гражданите, което запазва своята значимост и при създаването на Конституцията на Република България от 1991 г., но вече разпоредбите са деидеологизирани.

3. Изводи по Глава III: Основни задължения в Конституцията на Република България от 1991 г.

Анализът на проектите за Конституция от 1990–1991 г. в т.2.1 от Глава III показва последователност и стремеж към стабилност на конституционния ред. При изработването на Глава втора „Основни права и задължения на гражданите“ – подкомисията, ръководена от народния представител Велко Вълканов, възприема принципа за „приемственост и обновление“. Съхранени са текстове от предходни конституции, определени като „непреходни“, като едновременно с това се включват нови разпоредби. Прегледът на 19-те конституционни проекта очерта необходим минимум от основни задължения, които се утвърждават и в действащата Конституция: задължителното изучаване и ползване на български език (чл. 36, ал. 1), задължително училищно обучение (чл. 53, ал. 2), задължение на родителите за отглеждане и възпитание на децата (чл. 47, ал. 1), задължението за спазване на

Конституцията и законите и зачитане на правата на другите (чл. 58, ал. 1), задължение за защита на отечеството (чл. 59, ал. 1), задължение за плащане на данъци и такси (чл. 60, ал. 1), задължение за опазване на околната среда (чл. 55, изр. 2), съдействие при бедствия (чл. 61). Срещат се предложения, които не са възприети – задължения за почит към държавни символи, грижа на пълнолетните деца за родители и др. Някои предложения имат силна идеологическа основа, което е повлияно от предходните две Конституции на НРБ от 1947 г. и 1971 г.

Дебатите в VII Велико народно събрание оказват съществено влияние върху окончателното съдържание на разпоредбите, свързани с основните задължения на гражданите. Отхвърлено е първоначално предвиденото основно задължение в чл. 16, формулирано като „дълг“ гражданите да съдействат за „материалния и духовния напредък на обществото“, поради неясното му съдържание и несъвместимостта му с духа на демократичната Конституция (вж. т. 2.2.1 от Глава III). Подобна съдба има и предложението за въвеждане на основно задължение за децата да се грижат за родителите при болест и старост, което не получава одобрение (вж. т. 2.2.2 от Глава III). За разлика от тях, в чл. 55 КРБ е включено изрично задължение на гражданите за опазване на околната среда, след като първоначалният проект съдържа само право на здравословна и благоприятна среда (вж. т. 2.2.3 от Глава III). Отделно от това, чл. 58, ал. 2 КРБ, според който религиозните и другите убеждения не са основание за отказ от изпълнение на задължения, се запазва въпреки предложенията за неговото премахване (вж. т. 2.2.4 от Глава III). Значими дебати се водят и по отношение на чл. 59 КРБ, като защитата на отечеството е утвърдена като дълг и чест на всеки гражданин, а в ал. 2 са уредени воинските задължения и алтернативната служба до конституционната поправка през 2007 г. (вж. т. 2.2.5 от Глава III). За разлика от тези по-динамични редакции, чл. 60, ал. 1 КРБ, относно задължението за плащане на данъци и такси, е възприет в първоначалния му вид и не търпи промени (вж. т. 2.2.6 от Глава III). Накрая, чл. 61 КРБ, посветен на съдействието при бедствия, претърпява единствено прецизиране чрез заличаване на израза „обществени бедствия“ и замяната му с „други бедствия“, за да се избегне неяснота в съдържанието (вж. т. 2.2.7 от Глава III).

Анализът в т. 5 на отделни разпоредби от международните актове за правата на човека показва, че някои текстове по значение са сходни с основните задължения на гражданите в Конституцията от 1991 г. В Международния пакт за икономически, социални и културни права изрично е предвидено в чл. 13, ал. 2, б. „А“, че основното образование трябва да бъде задължително, безплатно и достъпно за всички, а чл. 14 възлага на държавите задължението да

изготвят план за неговото въвеждане, което съответства на последователната уредба в българските конституции. Конвенцията за правата на детето допълва тази логика, като в чл. 18, ал. 1–2 постановява, че родителите носят основната отговорност за възпитанието и развитието на детето, а държавата е длъжна да подпомага изпълнението на тези задължения, подобно на чл. 47 КРБ. Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи в чл. 4, ал. 3, б. „b“ изключва задължителната военна служба от понятието за принудителен и задължителен труд и я признава за правомерно задължение, а в б. „c“ допуска задължения към обществото при извънредни ситуации или бедствия, подобно на чл. 61 КРБ.

Авторовата позиция в т.4 акцентира върху необходимостта от изрично основно задължение на гражданите за опазване на културното наследство. Анализът показва значителни проблеми в съхранението на културното наследство, което е не само носител на историческа памет и национална идентичност, но и фактор за устойчиво икономическо развитие, чрез културен туризъм. Изрично основно задължение на гражданите за неговата защита би осигурило по-висока степен на съхранение на архитектурни и исторически ценности. По този начин ще се укрепи връзката между правото на достъп до културни ценности и задължението за тяхното съхранение.

2. De lege ferenda

- **Необходимост от разширяване на уредбата:** Действащата Конституция на Република България от 1991 г. урежда ядрото от основни задължения на гражданите, но някои интереси на обществото са толкова значими, че следва да се предвидят и допълнителни гаранции те да бъдат защитени и удовлетворени.
- **Предложение:** Предлага се изменение на чл. 54, ал. 1 КРБ: *„Всеки има право да се ползва от националните и общочовешките културни ценности, както и да развива своята култура в съответствие с етническата си принадлежност, което се признава и гарантира от закона. Опазването на културното наследство е задължение на всеки.“*
 - Аргументи: културното наследство е носител на историческа памет и национална идентичност; неговото съхранение е условие за устойчиво развитие, включително чрез културен туризъм.
- **Ползи:** Включването на такова задължение ще съчетае индивидуалното право на достъп до културни ценности с обществената отговорност за тяхното опазване.

- **Конституционна логика:** В чл. 23 КРБ вече е уредено задължение на държавата да опазва културното наследство. Чрез допълване с основно задължение на гражданите се създава двустранна гаранция.
- **Сравнителноправна перспектива:** Русия, Беларус, Словения, Словакия и Украйна и др. изрично въвеждат подобни основни задължения за гражданите. България може да се впише в тази линия на развитие.
- **Процедурна страна:** Конституционната промяна е трудна поради утежнената процедура, но именно това подчертава значимостта на всяко *de lege ferenda* предложение.

III. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Илиев, В. Основни задължения на гражданите в Конституцията на Народна република България от 1971 г. Коментар и правен анализ. – В: Революции и еволюции. Сборник с научни доклади от научен форум „Революции и еволюции“, 5–7 март 2024 г., Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2024, ISBN 978-619-7768-28-2.

2. Илиев, В. Основни задължения на гражданите в Конституцията на Народна република България от 1947 г. Коментар и правен анализ. – *Studia Iuris*, № 1, 2024, с. 104. (онлайн), Достъпна на интернет адрес: <https://studiaiuris.com/journal/studia-iuris-брой-1-за-2024-г/>, ISSN 2367-5314

3. Илиев, В. Относно задължението на държавата за осигуряване на основното право на свободно придвижване. – В: Предизвикателства пред правното регулиране в България. Сборник с научни доклади от научен форум „Предизвикателства пред правното регулиране в България“, 31 октомври 2023 г., УНСС. София: УНСС, 2023, ISBN 978-619-232-848-1.